

Prace Filologiczne 2023 (78): 61–78

ISSN 0138-0567; e-ISSN 2720-5037

Copyright © by Stanisław Cygan, 2023

Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-

-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/>

<https://doi.org/10.32798/pf.1206>

STANISŁAW CYGAN

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

e-mail: stanislaw.cygan@ujk.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0002-1108-3302>

TEKSTY GWAROWE
Z POLSKIEGO OBSZARU JĘZYKOWEGO
JAKO ŹRÓDŁO PRZEJAWÓW ŚWIADOMOŚCI
JĘZYKOWEJ MIESZKAŃCÓW WSI

DIALECT TEXTS FROM THE POLISH AREA
AS A SOURCE OF MANIFESTATIONS OF LINGUISTIC
AWARENESS OF RURAL INHABITANTS

ABSTRACT: The subject of the description in the article are manifestations of linguistic awareness of the villagers contained in their dialectal texts from the Lublin region, south-eastern Lesser Poland, Lubawskie, Silesia and Kashubia. They include two conscious aspects of language: language in the geographical plane and language seen through the prism of changes (language in space and time).

KEYWORDS: dialects, dialectology, geographical and chronological language diversity, language changes in the countryside

---

Zróżnicowane zarówno pod względem formy (krótkie odpowiedzi na pytania kwestionariuszowe ograniczające się do podania nazwy desygnatu lub dłuższe wypowiedzi mające charakter komentarzy metajęzykowych), jak i treści (komentarze metatekstowe mogą się odnosić do jednej cechy językowej, kilku cech językowych czy różnych sfer użycia języka: wyrazów obcych – rodzimych, wiejskich

– miejskich, podniosłych, uroczystych – wulgarnych, wyrazów dawnych – nowych, współczesnych) wypowiedzi informatorów wiejskich w trakcie badań dialektologicznych są szczególnie cenne dla badaczy gwar. Jak pisał E. Jurkowski, respondent podaje nazwę (nazwy), objaśnia jej (ich) pochodzenie, „wypowiada również swój sąd, tłumaczy fakty językowe” (Jurkowski 1970, s. 11). Jego zdaniem:

Przeważnie uwagi informatora koncentrują się wokół następujących problemów: tendencje fonetyczne, zjawiska morfologiczne, zapożyczenia nazw, etymologia, odciśnięcie semantyczno-emocjonalny nazwy, zróżnicowanie geograficzne oraz zróżnicowanie w mowie pokoleń i wreszcie świadomość poprawności językowej (Jurkowski¹ 1970, s. 11).

Kształt językowo-stylistyczny tych sądów, opinii jest powiązany ze stopniem wrażliwości językowej informatora, jego przynależnością pokoleniową, doświadczeniem życiowym, potoczną wiedzą o języku itp.

Artykuł mieści się w obszarze moich zainteresowań naukowych związanych ze świadomością językową, a ściślej z jej przejawami w różnych źródłach gwarowych – słownikach: ogólnogwarowym, regionalnych i pojedynczych wsi, tekstach gwarowych z różnych obszarów Polski (por. np. Cygan 2003, 2007, 2011, 2019, 2022), i sytuuje się w nurcie tzw. dialektologii socjologizującej (zob. Grabias 2019, s. 73–74). Źródłem materiału językowego są polskie teksty gwarowe z różnych obszarów dialektalnych: Lubelszczyzny, Polski południowo-wschodniej, Śląska, Lubawskiego, Kaszub (zob. Wykaz źródeł).

*Świadomość językowa*², kluczowy termin socjolingwistyki, jest nadal przedmiotem badań wielu dyscyplin naukowych (Gatkowska 2005)³, a w obrębie

¹ Podobne uwagi zamieszcza też M. Kamińska (Kamińska 1968, 1973, 1985, 1996).

² Różne rozumienie terminu *świadomość językowa* znajduje się w opracowaniach dawniejszych i najnowszych. Por. dane w Bibliografii, np. Bartol-Jarosińska 1986; Kwarciak 1995; Krasowicz-Kupis 2004; Gatkowska 2005; Kucharzyk 2011; Tambor 2006; Cygan 2011; Bugajski, Steciąg 2012; Kubiczek 2012; Gajda 2014; Miodunka 2017; Sagan-Bielawa 2014, 2017; Rodek 2020; szczególnie w interesującej monografii K. Maćkowiaka dotyczącej początków polskiej świadomości językowej (Maćkowiak 2011a, 2011b). K. Maćkowiak, pisząc o problemach definicyjnych terminu *świadomość językowa*, wskazuje na pięć jej ujęć: 1) ujęcie normatywne, 2) ujęcie opisowo-rejestrujące, 3) ujęcie psycholingwistyczne, 4) ujęcie socjolingwistyczne i 5) ujęcie kulturowo-antropologiczne. Zob. tegoż 2010, s. 27–44. Monografia E. Rodek (Rodek 2020, s. 17–39), dotycząca przejawów świadomości językowej Polaków w I połowie XVIII wieku, zawiera przegląd stanowisk dotyczących zagadnienia świadomości językowej, kryteria podziału ujęć świadomości językowej. Por. także zamieszczone w tej publikacji interesujące aneksy: Aneks 1, Aneks 2, Aneks 3 (s. 269–271).

³ I. Gatkowska podkreśla, że współczesne badania nad świadomością, podobnie jak nad innymi procesami poznawczymi i procesami percepcji, są mocno osadzone w naukach medycznych i biologicznych (świadomość językowa jest interdyscyplinarnym problemem badawczym z pogranicza trzech dyscyplin naukowych: językoznawstwa, psychologii i neurologii).

językoznawstwa – przede wszystkim psycholingwistyki, dialektologii, glottodydaktyki czy dydaktyki języka polskiego. Mówi się o świadomości językowej indywidualnej (jednostkowej) i zbiorowej (społecznej), samoświadomości językowej, świadomości językowej poszczególnych grup zawodowych, np. inteligencji, robotników, mieszkańców wsi, historycznej świadomości językowej. Świadomość językowa nabiera szczególnego znaczenia na pograniczach językowych (np. polsko-czeskim, polsko-niemieckim, pograniczu małopolsko-śląskim, śląsko-wielkopolskim), na Kresach północnych i południowych itd. (por. np. Straczuk 1999; Kość 1999; Smułkowa 2002; Zielińska 2013; Karaś 2017; Rieger 2019).

Zdaniem Joanny Lustański, która przybliżyła specyfikę badań świadomości językowej prowadzonych przez polskich i amerykańskich lingwistów, głównie Dennisa R. Prestona – właśnie wykorzystanie narzędzi badawczych tego uczonego mogłyby otworzyć nowe możliwości wglądu nie tylko w zawartość świadomości językowej przeciętnego użytkownika języka, ale również w sposób, w jaki się ona ujawnia, czyli przejawy świadomości językowej. Ważne jest nie tylko to, jak ludzie używają języka, ale też, co o nim myślą, w jaki sposób formułują sądy o języku (Lustanski 2021a, 2021b).

Świadomość językowa jest na ogół rozumiana w literaturze naukowej jako zdolność do posługiwania się językiem, rozumienia zasad jego funkcjonowania, budowy gramatycznej. Wiąże się ją zarówno z kompetencją (językową, komunikacyjną), jak i sprawnością językową, por.:

(...) ogół sądów o języku i poglądów na język charakterystyczny dla jakiejś osoby lub grupy społecznej. Te sądy i poglądy mogą mieć charakter intuicyjny i nie tworzyć spójnego systemu, ale mogą też być motywowane i podbudowane wiedzą o języku. W każdym wypadku muszą one być względnie trwałe i powinny oddziaływać na zachowanie językowe osoby czy grupy ludzi (Markowski 2000, s. 1759; 2005, s. 134–135).

W *Małym słowniku terminów z zakresu socjolingwistyki i pragmatyki językowej* termin ten jest definiowany w następujący sposób:

(...) ogół sądów i poglądów na język zarówno jednego użytkownika języka, jak i grupy użytkowników. (...) Trzeba jednak pamiętać, że świadomość językowa jednostki zawsze uwarunkowana jest w dużym stopniu sądami i poglądami na język grupy społecznej, z której się ta jednostka wywodzi lub grupy, z którą się utożsamia (Skudrzyk, Urban 2000, s. 141).

Jej zdaniem, jedną z cech świadomości wyższego rzędu jest jej „metacharakter”, czyli świadomość bycia świadomym. Świadomość językowa, należąca do wyższych poziomów świadomości, to forma samoświadomości, to ta „część naszej świadomości, która ocenia i kontroluje stan mowy każdego użytkownika języka. (...) Jak każdy element samoświadomości, jest subiektywną oceną stanu mowy człowieka” (Gatkowska 2005, s. 43).

Zwraca się uwagę na uwarunkowania świadomości językowej jednostki w dużym stopniu sądami i poglądami na język grupy społecznej oraz na wiedzę językową jako czynnik ją kształtujący rozumianą jako „(...) wszystkie nabyte drogą nauczania wiadomości o języku – o jego regułach gramatycznych, zróżnicowaniu funkcjonalnym itp. oraz samowiedza, inaczej wiedza intuicyjna” (Skudrzyk, Urban 2000, s. 141).

Zdaniem autorek *Małego słownika...*: „Świadomość językowa przejawia się nie tylko w praktycznym stosowaniu się do reguł użycia języka, ale także w wypowiedzaniu swych opinii na ten temat, poszukiwaniu i wskazywaniu wzorców, wyłapywaniu i wytykaniu konstrukcji błędnych czy innowacyjnych” (Skudrzyk, Urban 2000, s. 141).

Do celów badawczych przyjmuję wielokrotnie wykorzystywaną definicję *świadomości językowej* mojego autorstwa, która uwzględnia jej rozumienie jako umiejętności metapoznawczej człowieka, charakteryzującej się zdolnością do refleksji nad językiem (na różnym poziomie jego budowy gramatycznej: podsystem fonetyczno-fonologiczny, morfologiczny, składniowy, leksyka) i językową działalnością własną i/lub innych ludzi, grupy, społeczeństwa, narodu. Może się ona wyrażać w formułowaniu komentarzy językowych, sądów, opinii o języku, ocen zachowań językowych, w dokonywaniu autokorekty i korekty językowej w toku mówienia itp. Stopień świadomości językowej zależy od czynników wrodzonych, ale też od nabywanej wiedzy zdobywanej przez obserwację, doświadczenia życiowe, edukację (por. Cygan 2011, s. 35–36).

Warto dodać, że Dennis R. Preston wprowadził pojęcie potocznej świadomości językowej, rozumianej jako stopień uzmysłowienia sobie, jaki mają przeciętni użytkownicy języka (laicy językowi) w stosunku do używanego przez siebie języka, i podał jej wymiary (Lustanski 2021, Lustański 2021): dostępność zakresu zjawisk językowych podlegających ocenie (Lustański 2021, s. 288–290)⁴, stopień trafności tej oceny (Lustański 2021, s. 290–291), poziom jej szczegółowości (Lustański 2021, s. 291–292) oraz umiejętność kontrolowania różnych wariantów języka, a nawet różnych języków (Lustański 2021, s. 292–293). J. Lustański pokazuje jeszcze sieci powiązań (relacje) między poszczególnymi wyznacznikami potocznej świadomości językowej w koncepcji D. Prestona (Lustański 2021, s. 288–298).

R. Kucharzyk słusznie zauważa, że:

Poznawczo dostępne są tylko *przejawy świadomości językowej* [wyróżnienie moje – S.C.], czyli określone zjawiska ze sfery rzeczywistych zachowań językowych.

---

⁴ Badaczka wyróżniła w kategorii dostępności następujące elementy: elementy niedostępne, elementy dostępne, elementy poddające się sugestii oraz elementy typowe i dokonała krótkiej ich charakterystyki.

Najczęściej przedmiotem analizy są zwerbalizowane sądy na temat języka, wprost wyrażające stosunek użytkowników języka do konkretnych kwestii językowych (Kucharzyk 2011, s. 30–31).

W artykule zwracam uwagę na dwie wskazane przez informatorów wiejskich płaszczyzny różnicowania języka⁵, wyodrębniające się w ich świadomości: geograficzną (postrzeganie terytorialnego różnicowania języka – język w perspektywie lokalnej) i chronologiczną (język w perspektywie chronologicznej – kwalifikowanie temporalne wypowiedzi, różnice w mowie pokoleń itp.).

Język z perspektywy geograficznej

W polu świadomościowym mieszkańców wsi – jak to wynika z analizy tekstów gwarowych z różnych obszarów polskich (zob. m.in. tytuły moich prac w Bibliografii) – ważne miejsce zajmuje język widziany z perspektywy geograficznej: mowa mieszkańców danej wsi jest konfrontowana z mową wsi sąsiednich, okolicznych, często także w innych regionach⁶. Jest to zgodne z ludowymi powiedzeniami: *Gdzie inna wieś, to inna pieśń.*, *Gdzie inna dziedzina* ('wieś'), *to inna nowina.*, *Gdzie inna fara* ('kościół'), *to inna wara* ('gwara, sposób mówienia mieszkańców wsi'), *Gdzie kraj, to obyczaj.*, *Gdzie inna chałupa, to inna nauka.* Świadomość językowa w tym zakresie wyraża się stopniem znajomości różnic między gwarą lokalną, nazywaną często przez mówiących *gwarą, naszą mową, mówieniem po naszymu, mówieniem po wiejsku/po wsiowemu, mówieniem po chłopsku*

⁵ W mojej publikacji (Cygan 2011) przedmiotem analizy były komentarze metajęzykowe mieszkańców wsi rodzinnej, tj. Lasocina, gm. Łopuszno, woj. świętokrzyskie, które przybliżyły także trzecią płaszczyznę uświadamianych aspektów języka, czyli normatywne aspekty języka ludowego: zagadnienia normy językowej, wzorców językowych w opinii społecznej, poczucia barwy stylistycznej wyrazów, hiperpoprawności językowej, korekty i autokorekty językowej.

⁶ Por. np. takie teksty gwarowe (dwa nagrania ze wsi Lasocin, gm. Łopuszno, woj. świętokrzyskie z X 2010 r. i 2020 r. w posiadaniu autora) ilustrujące problematykę uświadamianych lokalnych różnic językowych:

1.

‘Gdzie inno wieś, to inno pieś. Na jedny wsi mówiom na maśnicke kiernicka ‘narzędzie do wyrobu masła’.

W naszym wiosce znog mówiom maśnicka. To znouu na panny mówiom zadzierzyste ‘pewne siebie, butne, czupurne, zawadiackie, będące oznaką takiego zachowania’, a w naszym wiosce, to mówiom, że ładne. I to tag jes, co jedna wioska, to inaczy. (...) Jak się poschodziły jednego razu z dalszy wioski, przyszy takie, trzech ludzi, posły na jarmak, zanocowali u nos i zaceni łopowia- dać; chłopoki się poschodziły i te łopowiadajom jakie majom panny zadzierzyste. To te jak się zaceny śmioć, to nie wiedziały jak to jes. Ano po jeich to jes tak, jag na jeich wiosce mówili. To ładne to, że zadzierzyste. Jo wiem, co to znaczyło czy ładne, czy jak? Co się poschodziły, to się śmioły z tych pannów zadzierzystych. Późni chłopoki zacely się śmioć, to óny przestały mówić. Óny myślały, że my to wiemy, jakie to panny zadzierzyste. To się to wszystko tak śmioło az sie przewracało

(zob. np. Kąś 1992, 1994, 2001; Cygan 2003, 2011, 2018; Pelcowa 2004a, 2004 b; Majbańska 2004; Kobus, Gniazdowski 2017) a gwarą wsi okolicznych, „językami regionów”, mową miejską, często utożsamianą przez społeczność wiejską z językiem literackim, książkowym (*mówienie „z litery”, mówienie „po pańsku”*), por.:

O mowie Nielisza

Koło Czerneńcina, dzisiaj kilometry (panie), tam zupełnie **inna mowa** jest. Tam (panie) **gorce**k, **baniok**, tego (panie), **tam tak mówio**. **Na galarete nie mówio galareta ino** mówio **gizda**. A o tu jeszcze pięć kilometrów. Kitów (panie) to jo, co. W Nieliszu stare chłopcy jeszcze mówio sklonka, nie powie sklanka ino sklunka, **banioczek, gorczyk, Jantek** (TGL 1978, s. 55)⁷.

Uwagę zwraca zawarte w tekście stwierdzenie poczucia odrębności, inności mowy mieszkańców wsi Nielisz na Lubelszczyźnie w stosunku do okolicznych wsi: Czernięcin Główny, Czernięcin Poduchowny, Kitów i okolice „mówią inaczej niż my, nie tak jak my, w sposób odmienny od naszego” bez wykładników oceny, wartościowania zachowań językowych. Zauważone odmienności obejmują różnice na poziomie fonetycznym (formy z mazurzeniem – z brakiem mazurzenia: *gorce*k – *gorce*zek, ze zwężeniem artykulacyjnym *a*→*o*: *baniok*, *gorce*k, *jo*). Poczucie inności dotyczy też synonimicznych nazw potrawy wykonanej z nóżek wieprzowych *gizda* – *galareta*. Końcowa uwaga o języku dotyczy cech fonetycznych zawartych w formach wyrazowych języka pokolenia najstarszego: zwężenia artykulacyjnego samogłoski *a*→*o*: *sklonka*, *banioczek*, *gorczyk*, *o*→*u*: *sklunka*, prejotacji: *Jantek*.

W tym przypadku poczucie językowe informatora odnosi się do znajomości form językowych z dwóch odrębnych systemów językowych: jednej wsi i drugiej wsi. Z. Leszczyński pisze, że może ono dotyczyć także form językowych z innego (obcego) kodu językowego, por.:

(...) poczucie odrębności językowej wchodzi w grę przy rozróżnianiu właściwości dwu różnych języków czy dialektów (zwłaszcza blisko spokrewnionych albo pozostających

---

z tego zadzierzystego (Informatorka: kobieta, najstarsza grupa pokoleniowa, wykształcenie podstawowe).

2.

- *Przyjechały do Mnina, przyjeżdżały takie chłopoki do rodziny z łokolic Przedborza. Nie mówiły maśnicka, jąg my mówili, tylko kiernicka. Bo u nich tako mowa, tağ mówiły.*

- [Jak się powinno mówić?]

- *Maśnicka. U nich tağ mówili, my maśnicka. Po swoi modzie mówili. U nich w zagrodach tağ mówili, wszyscy tam mieli tako mowe. Mówi się maśnicka, bo to się masło robi. Robili masło, ale mówili kiernicka. Po jeji modzie to była kiernicka, a po nasy maśnicka.* (Ta sama Informatorka, 12 VIII 2020 r.)

⁷ W zapisie tekstów gwarowych stosuję na ogół uproszczoną transkrypcję fonetyczną, mimo że w tekstach znajdujemy zapis fonetyczny.

ze sobą w kontakcie, w szczególności w rozumieniu Weinreichowskim, tzn. w wypadku bilingwizmu) (Leszczyński 1986, s. 172).

Jego zdaniem, poczucie językowe nie wymaga świadomości kryteriów wyboru tych form językowych ani poczucia odrębności językowej – świadomości kryteriów jej określania (Leszczyński 1986, s. 173).

Komentarza wymaga wyraz *gizda* nienotowany w gwarach Lubelszczyzny w znaczeniu ‘potrawa z nówek cielęcych lub wieprzowych, in. galareta’. Zdaniem H. Pelcovej⁸, wyraz *gizda* pojawia się w mowie mieszkańców okolic Zamościa w znaczeniu ‘coś rzadkiego, niezbyt miłego dla oczu, „rozłaźniętego”’, np. rzadkie błoto, a także jako ‘bliżej nieokreślona i nieudana mieszanina różnych produktów’ (np. Niedokładnie mieszał i wyszła taka *gizda*).

Słownik gwar polskich notuje wyraz *gizda* ‘o kimś lub o czymś wzbudzającym obrzydzenie, wstręt albo niechęć, złość’: **a.** ‘o człowieku’, **b.** ‘o zwierzęciu’, **c.** ‘o brudzie, nieczystościach’ (SGP, 2013, t. VIII, z. 3 (26), s. 357).

W *Słowniku gwar Lubelszczyzny* (SGL), Lublin 2019, t. VI. *Pokarmy* H. Pelcowa notuje 28 nazw galarety z nówek wieprzowych na terenie Lubelszczyzny. Nie mamy poświadczenia nazwy *gizda*; są natomiast wyrazy: *dryga*, *drygi*, *drygieliny*, *drygla*, *drygle*, *drygolina* w znaczeniu ‘galareta z nówek wieprzowych’ (s. 138–140), *galareta* (s. 168–169), *garaleta* (s. 170), *kwaszelina*, *kwaszeliny* (s. 303), *studzieli- na I* (s. 533), *studzieniec* (s. 534), *studzienina* (s. 534), *trząska* (s. 566) i in. Por. także słownikową mapę nr 3. *Galareta z nówek wieprzowych* (s. 652).

J. Smyl (Smyl 1969, s. 227–230) zebrał z 338 wsi z całego polskiego obszaru językowego 74 nazwy galarety z nówek, np. *galareta*, *galaretka*, *zimne nogi*, *zimne nóżki*, *zimne*, *nazimne*, *chłodki*, *zazięblina*, *studzienina*, *dryga*, *zsiadłe nogi*, *zylc*, *kwaschenina* i in. Brak wśród nich nazwy *gizda*.

Słownik etymologiczny języka polskiego (Brückner 1989, s. 41) zamieszcza wyraz *giża* ‘nogi wołowe lub świnie’, ‘czwartka tylna cielęca’; w słownikach XVI wieku: *giżka* ‘kiełbasa’; *giżnik* ‘kiełbasiarz’ (tamże) (...).

Z kolei w SGP VIII (z. 3, s. 26) wyraz hasłowy *giża* posiada następujące znaczenia: **1. a)** ‘noga’: zwierzęca; **b)** ekspr. ‘ludzka’; **2.** ‘dolna część nogi zwierzęcia, np. wołu, świni’; **3.** ‘galareta z nóg wołowych’, z Mazowsza; **4.** ‘tłuszcz’ **a)** ‘z szynki gotowanej w Wielką Sobotę’; **b)** ‘używany do smarowania butów’.

Można by zatem formę gwarową *gizda* potraktować jako pochodzącą od zamurzonego wyrazu *giza* ze wstawną spółgłoską *d*.

Mariola Tymochowicz zwraca uwagę na to, że w tradycyjnym pożywieniu mieszkańców wsi Lubelszczyzny potrawy mięsne były produktami luksusowymi. Traktowano je jako wyznacznik zamożności. Właśnie często galareta była jedną z potraw weselnych (Tymochowicz 2019, s. 199–200).

⁸ Informacja ustna od Autorki.

Inne uświadamiane przez mówiących różnice językowe, odnoszące się do geograficznej płaszczyzny języka, odnajdujemy w poniższym tekście śląskim: są to dwie odrębności leksykalne, tj. *stejzbióń* ‘sąsied’ i *łoscebónić się* – *wybrać się* ‘wypogodzić się’, por.:

Na Wisłah je *jinakszo dyjalekta*. Na *sómsiada* tam prawióm *stejzbian*. Tymu też aji nazywómy Wisłan *stejzbiokami*. Rżóndóm⁹ tam: – Pawoł, stawoj! *Łoscebóniło się*, bydemy kłosić. Nie powiedzóm: *wybrało się*¹⁰, jyny: *łoscebóniło sie* (ŚTG 1961, s. 35).

Mieszkaniec wsi Ustronń zwraca uwagę na odmienności językowe usytuowanej w pobliżu wsi Wisła-Zdrój: *stejzbioki* ‘sąsiedzi’ oraz leksem odnoszący się do zmiany stanu pogody, jej poprawy ‘rozpogodzić się, wypogodzić się’: *wybrać się* – *łoscebónić się*. Owe odmienności językowe są określane jako *inakszo dyjalekta*.

Słownik gwar śląskich (SGŚ, t. VII, s. 43) pod red. B. Wyderki notuje wyraz hasłowy *dialekt* w formie *dijalekt* i *dialekta* w formie *dyjalekta* w znaczeniu ‘mowa ludności pewnego regionu kraju różniąca się od języka ogólnonarodowego; gwara’, ilustrując go tym samym cytatem z ŚTG 1961, s. 35. Z kolei *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego* (SGŚC 1995, s. 272) potwierdza użycie wyrazu *stejzbiocy* ‘sąsiedzi mieszkający w pobliżu’.

Czasami na przejawy geograficznego zróżnicowania języka wskazują zauważane i uświadamiane różnice fonetyczne (zwięźnienie artykulacyjne samogłoski *a*→*o* widoczne w wymowie wyrazu *grabka*) w mowie mieszkańców wsi Brudzawy Duże i Kurkocin¹¹:

F Kurkoćińe jansza mova; tam już godająo, na grapka (jak my mŭjijima) mŭjijyli gropa ‘żeliwny garnek do gotowania’ (WPTG KN 1960, s. 260: 313. Duże Brudzawy, pow. brudnicki).

W SGP, t. IX, z. 1, s. 122 znajduje się wyraz **grapka** II jako II. **grapa** w znaczeniu 1., tj. ‘duży żeliwny garnek, często mający trzy nóżki i dwa ucha, czasami również każdy garnek metalowy, też zawartość takiego garnka’ (s. 120).

Dostrzegane ograniczenie lokalne języka jest sygnalizowane także operatorem metatekstowym *po naszymu*¹²:

⁹ ‘mówią’

¹⁰ ‘wypogodziło się’

¹¹ Aktualnie to wieś Brudzawy, gm. Bobrowo, pow. brodnicki i Kurkocin, gm. Dębowa Łąka, pow. wąbrzeski, wsie usytuowane w odległości ok. 17 km od siebie.

¹² Jest to ważny wyznacznik tożsamości lokalnej, często podawany przez informatorów. E. Sławkowa pisze: „Z jednej strony gwara stanowi odzwierciedlenie identyfikacji z danym terytorium, z drugiej zaś – buduje ona i umacnia poczucie lokalnej czy regionalnej tożsamości jego mieszkańców” (Sławkowa 2003, s. 243). „Owa mowa lokalna, przyjmująca postać miejscowej gwary lub języka potocznego, ukształtowanego bardzo silnie na jej podłożu, współtworzy

Na zima musielimy potem te piyże w dóna szkubać. Pomogały nóm f tym sómsiatki. Te miyke piyże łozkubane, to jes puch, bóło na pieżyny abo zogófkí, zaś te pojstszotkowe¹³ *tfarde łodygi* abo *stygłe*¹⁴ s piórkóf – *po naszymu* prawiółyśmy na nie *kotuchy* – ciepałyśmy pszi szkubaniu na zymia. W niyftorych dómach to te *kotuchy* smiatajóm na kupka i robióm ś nich tysz zogófkí, ale take troha *tfarde*. Take zogófkí nazywómy kotuśniokóma. (ŚTG1960, s. 120: 36. Tekst z Hanuska-Boruszowic [ok. 10 km na północny zachód od Tarnowskich Gór]; dialekty pograniczne gliwicko-opolskie).

Słownik gwar śląskich, t. XV, red. naukowy B. Wyderka, Opole 2016 notuje wyraz **kotuch**; zob. **kłoduch** (s. 332): **kłoduch**//**koduch**, **kođłuch**, *hist. koduch* (XV, s. 100) w znaczeniu 1. ‘szypułka ptasiego pióra; stosina’, 2. ‘dawne narzędzie do pisania zrobione z ptasiego pióra; gęsie pióro’.

Język z perspektywy czasowej

Kilka wypowiedzi mieszkańców wsi odnosi się do płaszczyzny chronologicznej języka¹⁵. Wyróżnione poniżej leksemy nawiązują do tak metaforycznie nazwanego życia wyrazów (kwalifikowanie temporalne wyrazów przy pomocy kwalifikatorów chronologicznych¹⁶): nazwa dawna (starsza) – nazwa współczesna (nowsza): nazwa butów: *trzewiki* – *kozaki*, nazwa nieheblowanych desek z kłoca: *tarcice* – *deski*, nazwa instrumentu muzycznego: *organki* – *ustna harmonika*, nazwa choroby: *bida* – *cholera*:

Za sto łosiemdziesiąt złotych służyłam cały rok. Tom se kupiła płoszcz, *trzewiki*, bo to *downi nie godali kozaki* jino *trzewiki*. No ji koszule ze dwie i robięż jak głupi. (Dziśkowiec, dawny powiat kolbuszowski. JMMW 1992, s. 54).

W powyższym tekście wyróżnione kursywą wyrazy zostały potraktowane jako synonimy chronologiczne, choć ich zakres znaczeniowy się różni: *trzewiki* z kwalifikatorem chronologicznym *wychodzące z użycia to* ‘buty z cholewką lub bez niej, sznurowane, dawniej też niesznurowane’ (por. hasło **trzewik**: SJD IX

---

poczucie tożsamości etnicznej danej społeczności, stając się znakiem przynależności do niej, identyfikacji z nią, a zarazem odrębności od innych” (Sławkowa 2003, s. 45).

¹³ ‘środkowe’

¹⁴ ‘środkowa część każdego gęsiego (ptasiego) pióra (niegdyś) służyła za pióro do pisania’.

¹⁵ Nie dokonuję szczegółowych interpretacji faktów językowych dotyczących tzw. życia wyrazów, gdyż znajdują się one w artykułach H. Pelcowej i moich (np. Pelcowa 1998, 1999, 2006, 2008; Cygan 2011, 2019a, 2019 b, 2022)

¹⁶ Terminu takiego używa w swoich pracach H. Pelcowa, także ja. Z kolei K. Ożóg (Ożóg 1990, s. 16) wprowadza termin operator metatektstowy, natomiast J. Kąś (1994, s. 41) – operator dystansowania.

1968, s. 320); **kozak I 4**. ‘but z wysoką cholewką, przeznaczony do noszenia zimą’ (WSJP, data dostępu: 3 V 2023).

Były deski takie tarcice, jak to *downi nie godali deski jino tarcice*. Takie deski ani nie bybłowane ani nic. (Dzikowiec, dawny powiat kolbuszowski. JMMW 1992, s. 55).

W *Kartotece słownika gwar polskich* mamy odnotowany wyraz *tarcica* w podobnym znaczeniu 1. ‘deska’, pow. Bielsk Podlaski; 2. ‘nieheblowana deska’, pow. nowotarski; ‘deska wytarta z kłoca, nieużyta jeszcze na nic; po oheblowaniu zowie się już deską’, pow. hrubieszowski; ‘nieheblowana deska wytarta z kłoca’; pow. nowotarski, powiat brodnicki, pow. hrubieszowski, pow. Bielsk Podlaski; deska wytarta z kłoca, jeszcze nieprzyciosana’, pow. Bielsk Podlaski, 3. ‘materiał drzewny otrzymany przez podzielenie okrągłaków równolegle do ich osi podłużnych; jedna z desek otrzymanych w ten sposób, pow. opoczyński, 4. ‘rodzaj pilnika używanego przez szewca przy pracy’: *tarcica /raśpel*; pow. wolsztyński.

A drugi.... znów chłop koło niego miał *ustnu harmonike, organki* – jak m-i zym *dawno zwali*, toto, nie? i grał. (PTG 1964, s. 21)

SJD 1963 V, s. 1082 notuje wyraz *organek* tylko w *lmn* in. harmonika, harmo-nijka ustna ‘mały, ustny instrument muzyczny złożony z szeregu stroików, tj. metalowych jęczyczków, umieszczonych na drewnianej listwie, drgających pod wpływem prądu powietrza wdechu i wydechu grającej osoby’.

a. Cholera

Ji – mówili, ze to ludzie na ....*bida* chorowali. Bo *o cholerze* to ni možno było wcale mówić, ze strasno tako choroba. *Na cholera*, a myśmy mówili, ze *na bida*. Ji – chowali na miejscu, bo do kościoła *czszeba* było jechać przez sumpsiedniu wieś. (Dęba, woj. lubelskie. TGL 1978, s. 24).

W tym krótkim tekście gwarowym pojawia się metafora pojęciowa *biedy* jako choroby stanowiącej podstawę do eufemistycznego określenia cholery. Zastępowanie zabronionej w społeczności wiejskiej nazwy przez eufemizm *bieda* to przykład działania tabu językowego: ta choroba zakaźna, szerząc się w sposób epidemiczny, powodowała śmierć znacznej części mieszkańców nie tylko wsi.

Monika Buława wśród gwarowych nazw chorób wymienia *biedę* jako określenie epilepsji, a także cholery. Badaczka pisze:

Ponieważ obie te choroby mieszczą się wśród tych schorzeń, których nazw starano się nie wymawiać, *biedę* należy interpretować i jako nazwę wyrażającą negatywne wartościowanie, i jako nazwę o charakterze wymijającym, motywowaną tabu językowym (Buława 2020, s. 72–73; zob. także uwagi zamieszczone na s. 317).

Do tzw. życia wyrazów nawiązują też wypowiedzi odnoszące się do nazw synonimicznych *miechy* – *worki* i *suknia* – *marynarka* albo *żakiet*, por.:

Tedi było płótno do koszul, do prześcieradłuf, a to grubsze do worków; mi **tera najwajnci mówjim worki a dawni mniechi** (WTG KN 1960, nr 303, s. 254 Żegłoszcz, pow. starogardzki).

Wyraz *miech* ‘miech, wór’ zamieszcza SJP 2006, s.169, natomiast brak wyrazu *worek*. *Słownik polsko-kaszubski* J. Trepczyka (JTSP-K), t. I, 1994, s. 317 notuje: *miech*, *dëmôcz*, *miech* (pl. *miechë* a. *mieszi*), *miechulk* m, ~**kowalski** *dëmôcz* m, *buchawica* f, ~**organowy** *organowi dëmôcz*, ~**parowy** *ropny dëmôcz*. Z kolei w tomie II tego słownika, 1994, s. 328 znajduje się wyraz **worek** m; ~ do soli solók m **worek** m **miech** m; ~do soli solók m. ~*uszyty z sieci jaderko* n, *jadrzownik* m, *zakończenie worka po zwężaniu czuczca* f; *krop* m.

W słowniku E. Gółąbka (EGKSN), 2005, s. 614 odnotowano wyrazy: *worek* [tak nie] (pólasz.) – ób. *Miech*; s. 232: *miech* zdr. *miész* (ób.), *mieszôczk*, *miechùlk*, a u A. Labudy (ALSP-K), 1981, s. 49: *miech* (kowalski) – *buchawica*, *dëmôcz* (s. 49), zaś w ALSK-P, 1982, s. 73: *miech*, -a, -ë – wór (s. 73). Z kolei *Słowniczek kaszubski* A. Labudy (ALSK), 1960 zamieszcza wyrazy: **miech** wór, (zdr.) **miesz** (s. 37); **wór**, (zdr.) *miesz* (s. 110)

W innym tekście kwalifikowanie chronologiczne obejmuje wyrazy *seknia* – *marinarka/żakiet*, por.:

Pan młodi mniał **seknia** do kolun (**tera się mówji marinarka albo żakiet**) (WTG KN 1960, Żegłoszcz, 304, s. 254).

Wyraz *suknia* funkcjonuje tu jako nazwa *marynarki*, czyli górnej części ubioru męskiego (SJD 1962 IV, s. 481), podobnie jak *żakiet*, którego prymarne znaczenie w języku ogólnym jest następujące: 1. ‘górną część kostiumu damskiego, rodzaj damskiej marynarki’ (SJD 1968 X, s. 1393); fr. <*jaquette*>. Drugie znaczenie to: 2. ‘rodzaj męskiej, długiej marynarki z zaokrąglonymi połami, noszonej dawniej do stroju wizytowego’.

W gwarach polskich wyraz **suknia** ma znaczenie ‘surdut nowożeńca’. W pracy H. Popowskiej-Taborskiej (Popowska-Taborska 1961), dotyczącej zagadnień wokalizmu kaszubskiego, wyraz *səkńia* oznacza ‘suknia’, ‘surdut nowożeńca’, por.:

Mapa XVIII, iz. 7 wskazuje również na południowy i południowo-wschodni zasięg form: *sə̀xì* ‘suchy’, *stədńia* ‘studnia’, *səkńia* ‘suknia’, ‘surdut nowożeńca’ (...) całe północne Kaszuby, mniej więcej po linię Kartuz, nie znają słowa *səkńia* w znaczeniu ‘suknia’ – używane tu powszechnie *klejt* (Popowska-Taborska 1961, s. 75).

Słowo *sukńia* występuje natomiast na północnych Kaszubach w znaczeniu ‘spódnica’: „Najczęściej utrzymuje się na północy rozróżnienie *sukńia* ‘spódnica’ – *səkńia* ‘surdut nowożeńca’” (Popowska-Taborska 1961, s. 76). Wyjątkowo w 7 punktach wyraz *səkńia* występuje w obu znaczeniach. We wsiach na Helu dawna nazwa surduta nowożeńca w ogóle nie jest znana. Środkowa kaszubszczyzna używa słowa *dòu* w znaczeniu ‘spódnica’ (również *kítel* – na obszarze na zachód od Kartuz), południe ma w tym znaczeniu obocznie *šorc* lub *spódník* (rzadko).

ALSK, 1960, s. 52 notuje: **suknia**, **sėkńia** ‘dawny męski strój ślubny’. W *Północno-polskich tekstach gwarowych*, pod red. K. Nitscha (1955, s. 41–43), w tekście środkowo-kociewskim z Żelgoszczy mamy wyraz *seknia*, por.:

Pan młodi mniał seknia¹⁷ do kolón (tera się mówji marinarka albo żaket). Seknia béła fcianta, długa krótko kolón), s tiłu ot pasa do dołu bėł rozpórek ji dwa guzik•i; s pszoćku zapinel•i na sztyri guzik•i, te w•ikładi kole sekni béli z móru albo jedwabju (s. 42).

W słowniczku A. Labudy (ALSK), 1960, s. 66: **żaket**; **wąps** ‘marynarka’, a w SJD X 1968, s. 1393: **żakiet** 1. ‘górną część kostiumu damskiego, rodzaj damskiej marynarki’; 2. ‘rodzaj męskiej długiej marynarki z zaokrąglonymi połami, noszonej dawniej do stroju wizytowego’//SW, fr. <*jaquette*>.

Oto niektóre przykłady poświadczeń wyrazu *suknia* z *Kartoteki Słownika gwar polskich*: Lutowo sęp *sukńó* ‘męskie ubranie do ślubu’; *suknia* ‘surdut nowożeńca’; SWMXII, s. 50: *suknia*; dawne wierzchnie okrycie męskie, rodzaj płaszczka, sukmana; *sukńó* 1. *suknia*, 2. ‘męskie ubranie do ślubu’ Małe Glisno choj; *sukńà* ‘strój ślubny pana młodego’, rodzaj fraka’ Łąg chojn; *suknia* ‘sukmana’: *Downi chłopy ubiyrali się w suknie.... Sukńia to buła... na wesele.... do kolun... gejroki mówili na nie tyż po nimiecku.... Łojciec to mówiuł*. Podmokle W sulech.

W cytowanych powyżej wypowiedziach mieszkańców wsi z różnych obszarów gwarowych jest zawarta ich refleksja świadomościowa, przybierająca postać różnych aktów świadomościowych. Ich podstawę stanowi często intuicja, poczucie językowe mówiących. Odnosi się ona, jak to wskazano w analizowanych tekstach gwarowych, do jej dwóch uświadamianych przejawów obejmujących geograficzne i chronologiczne zróżnicowanie języka (operatory dystansowania *dawno*, *downi* – *tera*). Jest ona właściwa tylko niektórym informatorom, tym szczególnie wrażliwym na język. Stanowi wyraz aktywnego stosunku mieszkańców wsi do języka, dowodzi ich umiejętności metapoznawczych, wrażliwości na język, który jest nie tylko narzędziem komunikacji, myślenia ludzi wiejskich, ale przedmiotem postrzegania, obserwacji, poznawania, refleksji (funkcja metajęzykowa).

¹⁷ Formalnie = *suknia*, ale z kaszubskim eśėśũ; rzeczowo jak widać z opisu, typowy przed półwiekiem używany *żakiet*, czyli *jaskółka* (komentarz autorski w przypisie)

Bibliografia

- Bartol-Jarosińska, D. (1986). *Świadomość językowa robotników warszawskich. Studium leksykalno-semantyczne*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bugajski, M., Steciąg, M. (2012). Świadomość językowa, komunikacyjna, dyskursywna. W: M. Bugajski, M. Steciąg (red.), *Świadomość językowa w komunikowaniu* (29–39). Zielona Góra: Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Buława, M. (2019). *Nazwy chorób w gwarach polskich*. Kraków: Wydawca Instytut Języka Polskiego PAN.
- Cygan, S. (2003). Przejawy świadomości geograficznego zróżnicowania języka w wypowiedziach mieszkańców wsi Lasocin. W: U. Sokólska (red.), *Słowa jak mosty nad wiekami* (71–86). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Cygan, S. (2007). Sposoby kwalifikowania wyrazów przez użytkowników gwary (na przykładzie zbioru leksyki Karola Dejny Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego). W: S. Cygan (red.), *W kręgu dialektów i folkloru. Prace ofiarowane Doktor Teresie Gołębiowskiej, Docent Wandzie Pomianowskiej i Docent Zofii Stamirowskiej* (149–168). Kielce: Wydawca: Kieleckie Towarzystwo Naukowe.
- Cygan, S. (2011). *Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Cygan, S. (2018). Gwara w świadomości mieszkańców wsi (na przykładzie Kielecczyzny i Opoczyńskiego). W: A. Burzyńska (red.), *Język a Kultura*, 28 (25–43). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Cygan, S. (2019a). Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi regionu opoczyńskiego w zakresie tzw. życia wyrazów. W: P. Zbróg (red.), *Język w komunikowaniu i dyskursie* (27–44). Kielce: Wydawnictwo Muzeum Narodowego w Kielcach.
- Cygan, S. (2019b). Niektóre przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi (na podstawie *Wyboru polskich tekstów gwarowych Kazimierza Nitscha*), *Poradnik Językowy*, 1, 79–94.
- Cygan, S. (2022). Zmiany językowe w świadomości użytkowników gwary Łomżyńskiego i Suwalszczyzny (na przykładzie pola leksykalnego „pożywienie człowieka”), *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF XL*, 2, 195–213.
- Gajda, S. (2014). Ku świadomości językowej. W: J. Nocoń, A. Tabisz (red.), *Świadomość językowa* (15–24). Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Gatkowska, I. (2005). Kilka uwag o świadomości językowej. W: G. Szpila (red.), *Język a komunikacja 8. Zbiór referatów z konferencji Język trzeciego tysiąclecia III*, Kraków 4–7 marca 2004, t. I: *Tendencje rozwojowe współczesnej polszczyzny* (41–48). Kraków: Wydawnictwo Tertium.
- Grabias, S. (2019). *Język w zachowaniach społecznych. Podstawy socjolingwistyki i logopedii*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Jurkowski, E. (1970). Fakty językowe w interpretacji mówiących gwarą, *Prace Filologiczne*, 20, 11–18.

- Kamińska, M. (1968). Styl i stylizacja w gwarach, *Rozprawy Komisji Językowej, ŁTN*, XIX, 89–96.
- Kamińska, M. (1973). Z problemów stylistyki gwarowej, *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, XIX, 7–17.
- Kamińska, M. (1985). Gwarowe kwalifikatory leksykalne, *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, XXXI, 75–79.
- Kamińska, M. (1996). Potoczne kwalifikatory leksykalne. W: E. Rzetelska-Feleszko (red.), *Symbolae slavisticae dedykowane Pani Profesor Hannie Popowskiej-Taborskiej* (157–161). Warszawa: Wydawnictwo Slawistycznego Ośrodka Wydawniczego.
- Karaś, H. (2017). *Język polski pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego w świetle frekwencji cech językowych*. Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kąś, J. (1992). *Spoleczno-językowe uwarunkowania interferencji leksykalnej słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego*. W: J. Maćkiewicz, J. Siatkowski (red.), *Język a kultura* 7 (95–102). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kąś, J. (1994). *Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich)*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kąś, J. (2001). Metodologia badań leksyki gwarowej w kontekście współczesnych przemian kulturowych i społecznych. W: J. Sierociuk (red.), *Gwary dziś. 1. Metodologia badań* (191–200). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Kobus, J. (2015). *Kierunki i dynamika zmian w języku mieszkańców wielkopolskich wsi na przełomie wieków XX i XXI w.* Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Kobus, J., Gniazdowski, T. (2017). O poczuciu przynależności lokalnej na przykładzie języka mieszkańców Modliszewska i okolicy (gm. i pow. Gniezno). W: B. Osowski, J. Kobus, P. Michalska-Górecka, A. Piotrowska-Wojaczyk (red.), *Język w regionie, region w języku* 2 (155–171). Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Kość, J. (1999). *Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Krasowicz-Kupis, G. (2004). *Rozwój świadomości językowej dziecka. Teoria i praktyka*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kubiczek, A. (2012). Różne oblicza terminu świadomość językowa. W: D. Brzozowska i W. Chłopicki (red.), *Język a komunikacja* 31. *Termin w językoznawstwie* (215–223). Kraków: Wydawnictwo Tertium.
- Kucharzyk, R. (2011). Badania świadomości językowej mieszkańców wsi, *Poradnik Językowy*, 4, 26–38.
- Kwarciak, B. (1995). *Początki i podstawowe mechanizmy świadomości metajęzykowej*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- Leszczyński, Z. (1986). Z polsko-zachodnioruskich stosunków językowych okresu starobiałoruskiego. Poczucie odrębności językowej. W: J. Majowa (red.), *Język i jego odmiany w aspekcie porównawczym* (171–182). Wrocław: Wydawnictwo: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Lustanski, J. (2021a). Jak można badać potoczną świadomość językową, *Poradnik Językowy*, 2, 58–74.
- Lustański, J. (2021b). Wymiary potocznej świadomości językowej i relacje między nimi, *Socjolingwistyka*, 35, 283–302.
- Maćkowiak, K. (2011a). Świadomość językowa – problem definicji, *Poradnik Językowy*, 2, 5–23.
- Maćkowiak, K. (2011b). *U źródeł polskiej świadomości językowej (X–XV wiek)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Majbańska, R. (2004). Świadomość językowa mieszkańców współczesnej wsi mazowieckiej (na przykładzie Zielenca). W: W. Decyk-Zięba (red.), *Język – Kultura – Historia. Mazowsze wschodnie – Zieleniec i okolice* (74–123). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Grado.
- Markowski, A. (2000). Świadomość językowa. W: A. Markowski (red.), *Nowy słownik poprawnej polszczyzny* (1759–1760). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Markowski, A. (2005). *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Miodunka, W. (2017). O potrzebie opisu i kształtowania świadomości językowej współczesnych Polaków, *Język Polski*, 3, 5–18.
- Ożóg, K. (1990). *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej. Wybrane zagadnienia*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Pelcowa, H. (1998). Zmiany językowe jako problem badawczy współczesnej dialektologii. W: S. Gala (red.), *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii* (105–117). Łódź: Wydawnictwo Łódzkiego Towarzystwa Naukowego.
- Pelcowa, H. (1999). Przeszłość w językowym obrazie świata współczesnej wsi. W: A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski (red.), *Przeszłość w językowym obrazie świata* (253–267). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Pelcowa, H. (2004a). Gwara – drugi język mieszkańców wsi czy „gorsza” odmiana języka ogólnopolskiego. W: M. Wojtak, M. Rzeszutko (red.), *W kręgu wiernej mowy* (163–177). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Pelcowa, H. (2004b). Obraz gwary i rzeczywistości wiejskiej w ocenie mieszkańców wsi. W: H. Sędziak (red.), *Polszczyzna Mazowsza i Podlasia. Cz. VIII. Antroponimia i toponimia Mazowsza i Podlasia* (155–168). Łomża: Wydawnictwo Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego.
- Pelcowa, H. (2006). Kwalifikatory w wypowiedziach gwarowych jako sposób interpretacji świata. W: Z. Krążyńska, Z. Zagórski (red.), *Poznańskie Spotkania Językoznawcze. Prace Komisji Językoznawczej*, t. 44, (107–116). Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

- Pelcowa, H. (2008). Stare i nowe w języku polskiej wsi XXI wieku. W: E. Woźniak (red.) *Tradycja a nowoczesność* (507–516). Łódź: Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie.
- Popowska-Taborska, H. (1961), *Centralne zagadnienie wokalizmu kaszubskiego. Kaszubska zmiana $e \geq i$ oraz $ĩ, ŷ, ũ \geq \vartheta$* . Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Sławkowa, E. (2003). *Być stela. Z zagadnień edukacji regionalnej na Śląsku Cieszyńskim*. Katowice: Wydawnictwo Gnome.
- Rieger, J. (2019). *Język polski na Kresach*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Rodek, E. (2020). *Przejawy świadomości językowej Polaków w pierwszej połowie XVIII wieku*. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- Sagan-Bielawa, M. (2014). *Dziedzictwo pozaborowe. Społeczna świadomość językowa Polaków w Drugiej Rzeczypospolitej*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka.
- Sagan-Bielawa, M. (2017). Język jako element świadomości społecznej (na przykładzie Polski po 1918 roku), *LingVaria*, XII, 2 (24), 211–224.
- Skudrzyk, A., Urban, K. (2000). *Mały słownik terminów z zakresu socjolingwistyki i pragmatyki językowej*. Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego; Warszawa: Spółka Wydawniczo-Księgarska.
- Smułkowa, E. (2002). *Białoruś i pogranicza: Studia o języku i społeczeństwie*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Smyl, J. (1969). Polskie gwarowe nazwy galarety, *Prace Filologiczne*, 19, 227–230.
- Straczuk, J. (1999). *Język a tożsamość człowieka w warunkach społecznej wielojęzyczności. Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Tambor, J. (2006). *Mowa Górnoszlązaków oraz ich świadomość językowa i etniczna*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Tymochowicz, M. (2019). *Tradycyjne pożywienie chłopskie na Lubelszczyźnie*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Zielińska, A. (2013). *Mowa pogranicza. Studium o językach i tożsamościach w regionie lubuskim*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Wykaz źródeł

- JMMW – J. Wegier, E. Oronowicz, *Język mówiony mieszkańców wsi Polski południowo-wschodniej*, Rzeszów 1992.
- PTG – Z. Sobierajski, *Polskie teksty gwarowe z ilustracją dźwiękową*. IV. Lubawskie–Ostródzkie–Kaszuby, Poznań 1964.
- ŚTG – Śląskie teksty gwarowe (z mapką), red. A. Zaręba, Kraków 1961.
- TGL – J. Bartmiński, J. Mazur, *Teksty gwarowe z Lubelszczyzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978.
- WTG KN – K. Nitsch, *Wybór polskich tekstów gwarowych*, Warszawa 1960, wyd. II.

Wykaz skrótów słowników

- ALSK – A. Labuda, *Słowniczek kaszubski*, Warszawa 1960.
- ALSK-P – A. Labuda, *Słoworz kaszëbsko-polszci*. Opr. naukowe E. Brezy, Gdańsk 1982.
- ALSP-K – A. Labuda, *Słownik polsko-kaszubski*. Opr. naukowe J. Tredera, Gdańsk 1981.
- Brückner – A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1989.
- EGKSN – E. Gółąbk, *Kaszëbszci słowôrz normatiwny*, Gdańsk 2005.
- JTSP-K – J. Trepczyk, *Słownik polsko-kaszubski*, Gdańsk 1994, t. I–II.
- SGL – H. Pelcowa, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, Lublin 2012 – 2023, t. I–XI.
- SGP – *Słownik gwar polskich*, Źródła i t. I, M. Karaś, i J. Reichan (red.), t. II–V, J. Reichan, i S. Urbańczyk (red.), t. VI, J. Okoniowa, i J. Reichan (red.), t. VII–IX, z. 1, J. Okoniowa, J. Reichan, i B. Grabka (red.), t. IX, z. 2, B. Grabka, R. Kucharzyk, J. Okoniowa, i J. Reichan (red.), od t. IX, z. 3, B. Grabka, i R. Kucharzyk (red.). Źródła i t. I, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, t. I, z. 2 – t. II, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, t. III, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, od t. IV, Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN. 1977–.
- SGŚ – *Słownik gwar śląskich*, red. naukowy B. Wyderka, Opole 2000–2020, t. I–XVII.
- SGŚC – *Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, red. J. Wronicz, Wisła – Ustroń 1995.
- SJD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958–1969, t. I–XI.
- SJP – *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*. Scalił i znormalizował J. Treder, Gdańsk 2006.
- WSJP – *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki (online: <https://wsjp.pl>).

STRESZCZENIE

Artykuł zawiera wyniki badań nad świadomością językową mieszkańców wsi. Język stanowiący narzędzie komunikacji, porozumiewania społeczności lokalnej został tu przedstawiony jako przedmiot refleksji (funkcja metajęzykowa). Analizowane przeze mnie komentarze metajęzykowe ukazują przejawy świadomości językowej informatorów wiejskich odnoszące się zarówno do geograficznego (język w przestrzeni), jak i chronologicznego zróżnicowania języka ludowego (język w czasie).

SŁOWA KLUCZOWE: gwary, dialektologia, geograficzne i chronologiczne zróżnicowanie języka, zmiany językowe na wsi

STANISŁAW CYGAN

Zakład Językoznawstwa Synchronicznego i Diachronicznego

Instytut Literaturoznawstwa i Językoznawstwa

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ul. Uniwersytecka 17

25-406 Kielce